

Fra den pietistiske Tid.

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

Pietismen i dens historiske Fremtræden i første Halvdel af forrige Aarhundrede kan fra een Side set kaldes en Opvaagnen efter en lang kirkelig Søvn, fra en anden Side set var den et Sprængstof, der rystede Grundvolden for den gamle statskirkelige Bygning og tilføjede Murene adskillige Revner, som egentlig aldrig siden ere blevne tilstoppede, men som der meget mere i vore Dage med stærkere Kræfter og tildels fra ganske andre Hold arbejdes paa at udvide. Medens Trangen til offentlige Udtalelser i rolige Tider ikke er meget fremtrædende, er Forholdet som bekjendt et ganske andet i Brydningstider. Vor Tid har et Utal af Blade, kirkelige og politiske, hvori saa godt som enhver individuel Stemning kan komme til Orde, ikke at tale om, at der er fuld Ytringsfrihed for enhver særlige Anskuelse i større eller mindre Skrifter, naar vedkommende da ellers forstaar at føre Pennen eller kan faa andre til at føre den for sig. Saaledes var det imidlertid ikke i Pietismens Tid. Lysten til at ytre sig var maaske ikke ringere end nutildags, men Lejligheden til at komme offentlig til Orde var betydelig mindre. Blade, egnede for offentlig Drøftelse af brændende Spørgsmaal, manglede saa godt som ganske, og andre trykte Skrifter skulde, inden de kunde komme for Lyset, gjennemgaa en Skjærsild, som i alt Fald alle saadanne, der kunde formodes at ville

valde Uro og Strid, havde vanskeligt ved at udholde. De fleste af dem, der havde noget paa Hjærte, som de ønskede sagt til en større Kreds, maatte derfor som oftest nøjes med at fremsætte deres Tanker skriftlig og saa søge at faa deres Udtalelser udbredte gennem Afskrifter; og her synes Publicum at have hjulpet godt til for at Hensigten kunde naaes, da mange søgte at komme i Besiddelse af saadanne Afskrifter eller i det mindste at faa dem at læse. Følgen deraf er, at der endnu i vore Haandskriftsamlinger findes talrige Afskrifter af polemiske Stykker fra hin Tid, der fra en eller anden Side oplyse et Stridsspørgsmaal, som dengang satte Sindene i Bevægelse.

I den Tanke, at det vil kunne interessere Læserne af disse Samlinger at kjende noget af denne haandskrevne Litteratur, skal jeg fra Tid til anden — enten helt eller i Uddrag — meddele et og andet Stykke fra hin Tid. Begyndelsen gjøres her med et, der temmelig klart angiver Stridspunkterne ¹⁾. Det mangler Forfatternavn og Aarstal, men er formodenlig fra Aarene 1733—34, da Kampen især var staaende.

I.

Kort Underretning over Pietisternes Vildfarelser, for hvilke de enfoldige i disse Tider maa tage sig vare.

(Afskr. i Kgl. Bibl., Gl. kgl. Samling. 1496. 4to. Heri fremsættes kortelig Pietisternes Lære i 10 Theses, hvortil der gives udførlige Gjensvar).

Thes. I. Den lutherske Kirke er bleven saa fordærvet, at der endelig behøves en ny eller anden Reformation.

¹⁾ Forøvrigt ere nogle til samme Emne hørende Stykker allerede meddelte i forrige Bind af disse Samlinger S. 807—28 som Tillæg til Morten Reenbergs Levned.

Dette er Pietisternes vrang Mening. Spener siger i hans »Hertz-Wissens Freiheit«: »Ich wiederhohle nochmals: Es bedarf allerdings unsere Kirche an allzuvielen Stücken eine sehr starke Reformation.« De siger: den er »zu Grunde verdorben — sie liegt in den letzten Zügen«. De kalder den et andet Babel, »das andere Papstthum«, og idelig melder de »von dem Verderb, von dem verdorbenen Christen- und Lutherthum, von dem Anti-Christenthum der lutherischen Christen«. Det bedste Middel, til at oprejse denne formentlig forfaldne evangeliske Kirke og Menighed, holdes for, at man opretter Collegia pietatis, som i sig selv og paa den rette Maade og i sin rette Brug ikke er at laste. Disse bemeldte Collegia pietatis begyndte Philip Jacob Spener Anno 1670 til Frankfurt, og holdt dem hjemme i sit Hus 2de Gange om Ugen, hvortil forsamlede sig baade Mænd og Kvinder af alle Slags og af enhver Stand og Condition uden Forskjel.

Dette Speners Exempel efterfulgte mange andre paa adskillige Steder i Tydskland, men i Synderlighed disse to, August Herman Francke og Johan Schade, som begav sig til Leipzig Anno 1689, og der var det først, at de for deres Gudfrygtigheds Skyld bleve kaldt Pietister. Disse holdt deres private Conventicler; men der de Gejstlige der paa Steden fornam, at i disse Gudfrygtigheds Forsamlinger blev lært meget imod den rene Lærdom, og at saadanne private Conventicler kunde have mange onde og skadelige Consequenser, lod Churfyrsten af Saxen Anno 1690 dennem forvise Leipzig, og vilde ikke tillade nogen privat Conventicle at holde, ej heller bleve de siden tolererede paa de fleste Steder i Tydskland, uden alene udi Halle, som noksom er vitterligt. Udi Danmark og Norge haver og Pietisterne indsneget sig, der Johan Otto Glyssing i Christiania og Eberhard i Kjøbenhavn holdt deres private Conventicler, og forførte nogle Borgere; hvorfor de efter kongl. Befaling bleve tilsagte inden 3de Solemærker at rømme Kongens Riger og Lande. Hvorfor der blev publiceret en kongl.

Forordning den 2. Oct. 1706 med disse Ord: »At som der befindes i Vores Kongl. Residentsstad Kiøbenhavn nogle særindede Personer, som føre en sær og urigtig Lærdom, og fordriste sig deres egne Forsamlinger nu i eet, nu i et andet Hus at holde, da ville Vi her med alle deslige Forsamlinger have forbudet.«

Men her bør dog at agtes, at disse Pietister, (thi om de grove Irgerister og Fanaticis er ikke Qvæstionen) ere to Slags. Det ene Slags ere de, som ikke agter at rette sig efter nogen Øvrighed, ej heller vil være forbunden til de symbolske Bøger, og foragter vores hellige Prædike-Embede samt vores offentlige og almindelige Kirkeforsamlinger, og derimod højt agter deres private Conventicler, eftersom de selv ere Præster og Konger. Det andet Slags er noget mildere, thi de tør ikke udbryde dermed, af Frygt at de skulde blive kneppet paa Fingrene af Øvrigheden; hvilke vil vel endelig admittere de symbolske Bøger quatenus (saa vidt de overensstemmer med Guds Ord), men ikke, quia (fordi de dermed kommer overens). Men dog formene de, at Gudfrygtigheds Øvelse ikke bliver trængt haardt nok paa af vores Lærere, og at de taler enten lidet eller intet om det nye Menneske (hvilket de dog siger dem falskelig paa), og derfor ere Menneskene saa skødesløse i deres Gudsfrygt; hvorfor de derimod altid formaner til Kjærlighed og Gudfrygtighed, som de holder for at være Grunden til Christendommen, men taler intet om Troen, uden hvilken der ikke kan være nogen ret Kjærlighed og Hellighed. Muligt af saadanne findes mange, naar man hører dem tale, og man giver Agt saavel paa deres Materie, som paa deres Talemaader udi deres Prædikener.

Herpaa svares i Almindelighed til deres Calumnier og falske Beskyldninger, nemlig at den lutherske Kirke behøver Reformation, eftersom den er fordærvet og færdig til at gaa til Grunde:

Det holdes jo for ustridigt, at hvor det rene Guds Ord prædikes og Sacramenterne rettelig administreres, den Kirke kan vel ikke kaldes fordærvet. Nej, den er ikke fordærvet, og behøver ikke nogen Reformation, ej heller (saa længe det varer) er den færdig til at undergaa; thi der haves endnu i vores lutherske Kirkes Menighed Christi rene Ords Forkyndelse og Sacramenternes rette Brug, hvilke ere de visse Tegn paa en christen Kirke. Se den augsburgske Confession Art. 7. Lad være der findes en Del onde i vore Kirker, ja endog iblandt Lærerne de, som lever ilde; derfor gaar den ikke til Grunde; ej heller for den Aarsags Skyld mister Ordet og Sacramenterne deres Kraft og Virkning. Se Augustan. Confess. Art. 8. Christus selv ligner sin Kirke ved en Ager, hvorudi Klinten er iblandt Hveden; ved en Fiskervaad, hvorudi alle Slags Fiske forsamles, Matth. 13. Der vare jo mange onde i den corinthiske Menighed, som Apostelen klager over i sin Skrivelse til dem; men det var langt fra, at samme Menighed gik til Grunde for de ondes Skyld; thi det uagtet taler han vel om dem 1 Cor. 1, 4—8 og 2 Cor. 1, 13. 14. 23 og paa andre Steder. Hvi vil da disse Pietister afsondre sig fra vores Menigheder, og udvælge sig private Conventicler, hvor ved de blive ligesindede med hine Kjættere, nemlig Donatister, Qvækere, Antibaptister, Separatister og andre?

Thes. II. Man bør ej være forbunden til vores symbolske Bøger, eftersom den rette Religion bestaar aleneste udi Gudfrygtighed og Kjærlighed. NB. Ved Gudfrygtighed forstaas et udvortes skikkeligt Liv og Levned. — Pietisterne statuere dette, derfor ere alle Religioner dem indifferente, naar der findes ikkun disse to Dyder, og hvilke der med dem ere begavede, de ere deres Brødre.

Hertil svares: De symbolske Bøger ere intet andet end den offentlige Bekjendelse, man gjør om sin Tro og Religion, uddragen af den h. Skrift, hvorved den sande Gudstjeneste kan kjendes fra den falske. Nu efterdi Pie-

tisterne vil ej forbinde sig til vor Trosbekjendelse, og holder andre, som haver en falsk og vrang Trosbekjendelse, for deres Brødre, naar de lever et skikkeligt Levned og har Kjærlighed, saa er det dem indifferent, hvad Religion de haver. Men det er falskt og uden nogen Grund at holde et skikkeligt Liv og Levned for et Religionsfundament og Grundvold; thi hvor der ingen ret Tro er, der er hverken ret Kjærlighed eller Gudsfrygt; hvad som ikke er af Troen, det er Synd, Rom. 14; uden Troen er det umuligt at behage Gud.

Thes. III. Guds Ord er to Slags, et udvortes, som forkyndes de ugudelige, hvoraf der kommer ikkun en bogstavelig Kundskab; et andet indvortes, som alene hører til de gudfrygtige og igjænfødte, idet den Helligaand derved virker i deres Hjærter.

Som denne Pietisternes Mening er calvinistisk, saa er det en falsk Distinction at distinguere imellem det indvortes Guds Ord i den Mening, som begge tager det. Thi der er ikkun eet Guds Ord, som forkyndes alle, hvilket haver sin levende og saliggjørende Kraft til at virke Troen i alle. Det er en Guds Kraft til Salighed, Rom. 1, mægtig til at gjøre vores Sjæle salige, Jac. 1. Det er et bogstaveligt Ord, men et levende og kraftigt Ord, skarpere end noget tveægget Sværd, Ebr. 4. Aldrig gives der noget blot og bogstaveligt Ord, men altid er Ordet sammenføjet med Aanden. De Ord, siger Frelseren, som jeg taler til eder, de ere Aand og de ere Liv, Joh. 6. Skal en Synder eller uigjænfødt omvendes, da skal det ske ved Ordet; thi vil de sige, at han ikke omvendes ved Ordet, da ere de Qvækere og Enthusiaster, og hvor kan han da blive omvendt ved det udvortes og bogstavelige Ord og den døde Bogstav, som man kalder det. Sandelig, Judas kunde paa den Maade give Gud Skyld for sin Fortvivlelse, eftersom ham var ikkun efter deres Mening givet det udvortes Ord, som var ikke kraftigt nok til hans Omvendelse,

i den Sted Petrus havde det indvortes, som omvendte ham. De enfoldige kan lære det af vore Søndagsevangelier; der var ikkun eet Slags Sød; ja den selvsamme Sød, som blev saat, var det, som faldt paa den gode Jord, paa Klippen, paa Vejen og iblandt Torne, Luc. 8; een og den selvsamme Sød blev saat, eet og det selvsamme Ord blev forkyndt; hvorledes kommer da Pietisterne til at sige, at der gives et udvortes og et andet indvortes Ord?

Thes. IV. Den Kundskab om Gud, som enten en Guds Ords Lærer eller og en anden haver, der ved nogen grov Synd er falden, „ist,“ siger de, „aus der blossen Vernunft, eine fleischliche und eine öde Erkenntniss, ein unnützes buchstäbliches Wissen, ja eine teuflische Wissenschaft, und dar ist Christus im Kopfe, und der Teuffel im Hertzen“. Og derfor, alt det en ugudelig Præst prædiker, er af samme Beskaffenhed; thi, siger de, den som ikke lever vel, kan heller ikke lære vel, og ingen ugudelig Prædikant kan med Frugt lære, som han bør; „denn diese sind buchstäbliche Theologi, welche auch machen buchstäbliche Christen und Zuhörer“.

Hertil svares bl. a.: En ugudelig Prædikant har det, han veed og lærer, af den hellige Skrift, som er indblæst af Gud (2 Tim. 3), og derfor er den Videnskab, som han har deraf, ikke naturlig af hans egen Fornuft, ej heller udsprungen af hans egen Hjerne, eller, som Apostelen taler, ikke menneskelig Visdom, men aabenbaret af Gud (1 Cor. 11). . . . Naar en Prædikant lærer Guds Ord rent, da er hans Ord Guds Ord, hans Emhede Herrens Embede, begge kraftige til at omvende og frelse Sjælen, enten han selv er gudfrygtig eller ikke; thi det er aldeles falskt, at de siger, at hvo som ikke lever vel, kan ej heller lære vel. Den gamle kristne Kirkes Mundheld var tvert imod: Nunquam pie vivitur, sicubi non recte creditur. . . . Pietisternes vrang Lære strider imod Aug. Conf. 8 Art., hvor der imod Donatisterne, som havde samme urigtige Mening,

fremføres Christi Ord Matth. 23, 23: »Paa Mose Stol sidder Skriftkloge og Farisæer; alt det, som de nu siger eder, det holder og gjører; men gjører ikke efter deres Gjæringer.« Og lægges Aarsagen der til strax efter i Confessionen: Sacramenterne og Ordet formedelst Christi Ordination og Befaling haver sin Virkning, skjønt de ved onde administreres. Vel gjør de den Indvending, at en gudelig Lærer opbygger mere end en ugudelig. Men hertil svares: Det kommer ikke af Ordets Manquement, at det er jo lige saa kraftigt hos den ene som hos den anden. Men Tilhørerne selv ere skyldige derudi, som se mere til Prædikantens Laster og Lyder end til Ordet selv, som har sin Kraft og Virkning, af hvilken Prædikant det endog forkyndes. — Endelig kan af denne deres vrang Lærdom flyde mange skadelige Consequenser for en Christen, idet han snart kan falde i Fortvivlelse og Tvivlraadighed, naar han enten hører eller læser Guds Ord. Thi hører han en god og velbegavet Prædikant, som kaldes for ugudelig (da dog ingen veed de Ting, som er i Mennesket uden Menneskets Aand, som er i ham, 1 Cor. 2.), skal han da sige: Han gjorde ret en god og bevægelig Prædiken, men fordi han er ugudelig, saa var alt det, han sagde, kjødeligt, unyttigt og havde ingen Kraft. Hører han igjen en Hykler, eller den som haver nogle skjulte Afguder i sit Hjertes Paulun, og holdes dog for gudfrygtig, da skal alt det, han siger, være kraftigt. Læser han i en gudelig Bog, da veed han ej heller, om det er Guds Ord eller Menneskens kjødelige Visdom, eftersom han ikke veed, om dens Autor, da han skrev, var et Guds Barn eller ikke.

Det, deres Formand hertil svarer, er fanatisk, som vel maa anføres, at man deraf iblandt andet kan kjende den pietistiske Geist, thi de mener, at der er saadan sympathetisk Kraft imellem en gudelig Præsts Prædiken og Tilhørerne, at de føler hos dem, at han er en gudfrygtig

Lærer; thi saa lyder berørte deres Formand Speners egne Ord udi hans Glaubens-Lehre: »Es gehet aus eines mit Glauben und Liebe erfüllten Priesters Munde mit seinen Worten eine Kraft, die da dringet in die Hertzen der Zuhörer, dass dieselben gleichsam bei sich fühlen, wie ernst der Prediger sei. Item: es bleibet ein grosser Unterschied unter der Kraft eines frommen und eines gottlosen Predigers, nicht in den Worten selbst, sondern in dessen Abhandlung; gottselige Hertzen haben eine gantz andere Empfindung von des einen Lehrart als des andern«. Det blev for vidtløftigt at fremføre flere saadanne Griller, som, at Tilhørerne ikke finder Kraften af Herrens Velsignelse, naar den fra Prædikestolen udsiges af en ugudelig Præst; ja, at der er saadan en Sympathi imellem de troende og igjennfødte, at skjønt de aldrig tilforn har set eller kjendt hinanden, saa dog, naar de kommer sammen, ved den indvortes Drift strax kjender og elsker hinanden som Brødre.

Thes. V. Et Menneske bestaar af trende essentielle Parter, som er Legeme, Sjæl og Aand.

I Gjensvaret søges bevist, at naar Pietisterne, særlig med Henvisning til 1 Thes. 5, 23, hævde en Tredeling af det menneskelige Væsen, da stemmer det ikke med den hellige Skriffs øvrige Vidnesbyrd, hvor »Sjæl og Legeme« er Betegnelsen for hele det menneskelige Væsen. Naar Pietisterne derfor særlig fremhæve Læren om »Aanden« som adskilt fra »Sjælen«, da er det fordi de vilde hævde sig selv en Plads som dem, der frem for andre Christne ere i Besiddelse af det sande Aandens Lys.

Thes. VI. Christi Lidelse og Fyldestgjørelse er ikke fuldkommen, der han selv led for os, »wo dieses nicht wirklich in uns geschieht«, siger Spener.

I Gjensvaret indrømmes, at der er en mystisk eller aandelig Forening mellem Christus og den troende, »thi hvo som holder hans Ord, den bliver i ham, og han i

den«, 1 Joh. 3, og »Christus bor formedelst Troen i eders Hjærter«, Eph. 3, men derfor kan man ikke rettelig sige, at Christus virkelig døde, begravnes og opstaar i os. »Vi vide, at Christus, som een Gang er død, dør ikke mere«, Rom. 6. Skulde nu Christus virkelig lide i os, da skulde han lide to Gange; saa skulde han nu være i sin Herligheds Ophøjelses Stand, men tillige endnu i sin Fornedrelses Stand, naar han lider i os.

Thes. VII. En igjensfødt kan i dette Liv komme saa vidt, at han fuldkomment kan holde Loven.

Af det udførlige Gjensvar hidsættes kun følgende Passus: De igjensfødtes gode Gjerninger kan ikke være af den Fuldkommenhed, som Loven udkræver: thi endog den allerseligste lyver, dersom han siger, han haver ikke Synd, 1 Joh. 1; og efterdi han kan ikke blive befriet fra den oprindelige Synd i dette Liv, som stedse strider imod ham, saa kan han ej heller gjøre nogen saa god Gjerning, som i alle Maader kan være conform med Loven; men fordi den Ufuldkommenhed, der findes i Gjerningen, ikke tilregnes ham formedelst Christi Fortjeneste, som han i Troen tilegner sig, derfor siges hans Gjerninger at være gode og Gud behagelige, eller, som der staar i den augsburgske Confessions Apologi: »Vi behage Gud, ikke fordi vi fyldestgjøre Loven, men fordi vi ere udi Christo«.

Thes. VIII. Et Menneske i sin Igjensfødelse bliver »so gantz oder eigentlich verändert«, at han faar »neue Art und Natur und etwas wesentlich innerliches«; thi det er ikke nok at sige: »Wir bekommen allein neue Kräfte«.

I Gjensvaret bemærkes bl. a., at Pietisterne især be- raabe sig paa 2 Pet. 1, 4: »I skulle blive delagtige i den guddommelige Natur«. Hertil svares: Luther har observeret, at i den ganske Bibel findes ikke den Talemaade uden paa dette Sted, og derfor skal den forklares, som Paulus siger, efter Troens Maade og Analogi. Nu efter den rette Tros Maade kan her ikke ved den guddomme-

lige Natur forstaas Guds Egenskaber, eftersom intet blot og bart Menneske kan blive delagtig i dem; dernæst henføres dette Sprog af vores Lærere ikke til Igjenfødselen, hvorom her er Qvæstion, men til den aandelige Forening, der er imellem Christum og en troende. Vores salige Brochmand forklarer det saaledes, naar han siger: Den rette Petri Mening er denne, at vi blive delagtige i den guddommelige Natur, dels ved sønlig Udkaarelse, at vi blive Guds Børn, Joh. 1, dels i det vi have Retfærdighed, Fred og Glæde i den Hellig Aand, Rom. 14, dels og at vi fornyes i vort Sinds Aand, Eph. 4, 23.

Thes. IX. Igjenfødselen bestaar i det, at Christus fødes i os Saa siger Spener: »Christus ist zwar längst geboren, aber es nützet euch und mir seine leibliche Geburt nichts, wo er nicht geistlich in uns geboren wird«.

I Gjensvaret indrømmes, at vore Prædikanter vel oftere i gudelig Enfoldighed havde brugt dette Udtryk i deres Juleprædikener, og at der i Salmebøgerne staar i det sidste Vers af Kyrie eleison: Fød Christum i os, o Hellig Aand! Ikke desto mindre var Udtrykket misvisende, og Fædrene havde i deres »simple Enfoldighed« ikke betænkt de onde Følger, der kunde komme deraf, naar det benyttedes af Secterere. Apostelen Paulus siger Gal. 4, 19, at Christus skal vinde Skikkelse — ikke fødes — i os, nemlig ved Ordet og Sacramenterne.

Thes. X. En igjenfødt kan sige: Jeg er Christus.

I Svaret bemærkes, at skjønt der er en mystisk Forening mellem Christus og den troende, saa kan denne dog ikke sige: jeg er Christus, — ligesaa lidt som han kan sige: jeg er den hellige Treeninghed — skjønt Gud Fader, Søn og Hellig Aand formedelst Troen gør Bolig hos ham. Lige saa lidt som Bruden kan sige: jeg er Brudgommen — ligesaa lidt kan den troende sige: jeg er Christus.

II.

En anonym Skrivelse til Biskop Chr. Worm, hvori han indtrængende opfordres til at komme Kirken, der truedes af Vranglærere, til Hjælp.

(Afskrift i Gl. kgl. Saml. 1496. 4to.).

Brevet, der er paa Latin, skildrer i stærke Udtryk de Farer, som truede Kirken fra Pietisterne, der betegnes som Ulve i Faareklæder. Forfatteren havde tidligere tilskrevet Summus Theologus ved Universitetet Dr. Hans Steenbuch, om at tage sig af Sagen; men da han ikke havde mærket nogen Virkning af sin Henvendelse til denne, skrev han nu til Biskoppen. »Te suspicimus tanquam alterum Athanasium, tanquam Chrysostomum nostrum, qvin et redivivum Eliam«. Det var de Prædikener, Præsten Ewald ved Vajsenhuset holdt, der bragte Forf. til at paakalde Biskoppens Hjælp, at Kirken, der var alvorlig truet, ikke skulde lide den største Skade. Lejlighedsvis bemærkes, at Ewald plejede Søndag Eftermiddag Kl. 5 paany at gennemgaa sine Prædikener fra om Formiddagen, idet han opløste dem i Spørgsmaal, som han saa besvarede, f. Ex.: Kan en ugudelig Præst lære Guds Ord ret og med Frugt? Svar: Det være langt fra, at vi skulde sige dette; thi den, som ikke selv haver Aanden, kan ikke give andre den. — Brevet ledsages af 14 Sætninger af Ewalds Prædikener, hvilke her kunne meddeles:

1. Det er ikke ethvert Ord, I hører, der kan omvende eder, men naar Aanden kommer, da skal I vel give Agt paa, at I strax imodtager og ej inodstaar ham. I hører mangan en Prædiken uden Frugt, uden Bevægelse etc., men naar I føler, at den Helligaand opvækker en særdeles Bevægelse hos eder, da maa I tænke, nu er det Tid etc. I har ofte haft Bevægelse i eders Hjærte, naar I have hørt en Prædiken, men det har dog ikke været den rette, det har da ikke været Aandens Vilje.

2. Du tænker ofte, naar du enten læser eller hører Guds Ord, at du har faaet gode Bevægelser der af, men naar du er bleven igjennødt, da ser du strax, at de Bevægelser var ikke af Aanden, men af Kjødet, fordi du læste Ordet uden Aanden.

3. Man maa vel give Agt paa, naar Aanden kommer, thi da er det Guds Vilje at omvende os; det er ikke altid hans Vilje, Jac. 1, 18. Du undres ofte over, at du har hørt saa mange Prædikener og haft saa mange Bevægelser, dog naar du ser hen i dit Liv, saa er du det ene Aar ikke kommen videre i din Christendom end i det andet; men da har det ikke været Guds Vilje.

4. Vi skulle fuldkomment igjennødtes til Guds Billede, at ligesom vi ved den naturlige Fødsel har fuldkomment Syndens Billede i os, saa faar vi ved den aandelige fuldkomment Guds Billede i os, etc. Item, vi kan ikke blive salige, uden den Guds Lignelse, som vi ere skabte efter, ligesaa fuldkomment i os oprettes.

5. Det er ikke vor egen Natur, der bliver forbedret, thi den bliver som den var, men vi faa noget andet i os, en anden Natur, der bliver snart noget nyt i os, vi blive delagtige i den guddommelige Natur, saa at du ej alene bliver Christi Broder og Søster, men endog hans Moder, Marc. 3, 34, saa at ligesom du, da du var i din naturlige Tilstand, undfangede og fødte Synden, saa undfanger og føder du Christum.

6. Synden skal ganske borttages i os, 1 Joh. 3, 1. 9. Han siger ikke, der er ikke Synd i ham, thi Kjødet er hos ham, saa længe han lever, men han synder ikke; thi ligesom hans naturlige Begjærighed, da han var uigjennødt, ganske og aldeles lokkede og drog ham, og derfor undfangede og fødte Synden, og Synden Døden, Jac. 1, 15, saa gjør den aandelige Begjærighed, nu han er igjennødt, den lokker og drager ham ganske aldeles, undfanger og føder Christum, etc., saa han nu ikke mere gjør det, han før vilde; thi den syndige Naturlighed er da af Aanden ganske

undertrykt og dæmpet. Item, skjønt Synden stedse bor i den igjenfødte, saa synder han dog ikke, ja han kan ikke synde. Synden bliver borttaget i en igjenfødt med Rub og Stub.

7. Regenerationem per generationem Christi in nobis explicuit ex loco Gal. 4, 19.

8. I det andet Liv skal vi ikke være Undersaatte, men vi skal have den samme Ære og Værdighed med Faderen og Sønnen, thi vi skal sidde paa Stole med Christo og regjere med hannem.

9. Endskjønt Christus er vel født i Jødeland af Jomfru Maria, saa kan det ikke gavne os, med mindre han ogsaa undfanges og fødes i os, hvilket ikke kan ske, saalænge Christus er udenfor os, hvorfor han maa undfanges og fødes i os, for at udrydde Synden.

10. Begjærligheden, som vi undfanges med, ere vi ikke selv Skyld udi, og derfor (NB iisdem verbis) kommer Gud nok til Rette med den; men det, som fordømmer os, er Synden, som den undfanger i os.

11. Det er ikke enhver, som taler Ordet saaledes, at det kan igjenføde, men den, som taler Ordet med Aand og Kraft.

12. Det, som gjør os salige, er Guds Billedes Opprettelse i os, naar vi nemlig kommer i den samme Stand, som Adam var udi; og ligesom han skulde have faaet det evige Liv, fordi han bar Guds Billede, saa og vi.

13. At et Menneske kommer saa vidt, at han i nogle Ting kan fornægte sig selv, fly et eller andet ondt, sker altsammen ved naturlige Kræfter; men naar han bekommer Aandens Kraft, fornægter han alt det onde.

14. Endskjønt et Menneske er bleven døbt, har stedse hørt Guds Ord prædike, og er gaaet til Guds Bord, saa sidder han dog i Mørket, og man kan ikke sige, at Gud lader sit Lys opgaa for ham, førend Gud i Igjenfødelsen lader sit Lys optænde for ham.

III.

Et Stykke af Confessionarius Frauens Prædiken,
holdt paa Frederiksberg Slot for det kgl. Herskab
19. Sønd. e. Trin. [1733].

(Afskrift i Gl. kgl. Saml. 1496, 4to. Det bemærkes, at Prædikanten plejede af det nævnte Evangelium at lære Tilhørerne at kjende Gud, at kjende sig selv og at kjende Verden, af hvilke trende Parter han behandlede den sidste saaledes, som følger).

At lære at kjende den forrige Verden, det er en Curiositet; men at lære at kjende den itzige Verden, det er en Fornødenhed; jeg mener den itzige hykkelske Verden. Den beskrives os da i Evangeliet

1) af hine skinhellige Dommere, Phariseerne.

Ofte er af mig forklaret, hvem Phariseerne vare i Christi Tider; gid det ikke var altfor vel bekendt, hvo de ere i vore Tider, opvaagnede igjen af deres Aadsel og Aske, udsværmende med Helligheds Skin og Helvedes Brande, som hine Græshopper, der havde de dejligste Ansigter og giftige Skorpions Stjerter, Apocal. 9. De ere endnu den samme Øgleslægt, som Johannes's Phariseer, Math. 3, men af det Slags Øgler, Chameleon, der vide at tage Farve efter hvert Sted, hvor de faa Sæde. Om de itzige Jøder ere alle af den pharisæiske Sekt, lader jeg andre dømme. Men at de itzige Pietister alle ere af den Slægt, holder jeg for afgjort; thi nu vil de sidde øverst i Synagoger og Skoler, Math. 23; nu vil de gjøre sig retfærdige og foragte andre, Luc. 18; nu vil de drage Skjæven ud af andres Øjne, og løbe selv med Bjælkerne i deres egne, Luc. 6; nu vil de befale os, at vi skal holde os hos os selv og komme dem ikke nær, de ere helligere end vi, Esa. 65, alt paa godt Pharisæisk. Phariseerne havde fordum indsneget sig udi alle Collegier, nu vare de i Kongers Hoffer, ret som Edderkoppen i Kongesalen, Prov. 30. . . . Og ville vi se til vore Tidens Sværmere og ny Helgene,

da gid de aldrig havde været og aldrig maa komme i vores høje Hof, gid Kongen paa sin Stol maa adspredde disse Skalkke fra sine Øjne, Proverb. 20. Hvor vidt de have avanceret i adskillige Collegier, veed jeg ikke, men det vides altfor vist, at denne Pharisæernes Surdejg, som Jesus kalder den, er en Ondskabs og Skalkheds Surdejg, efter Pauli Parallel, 1 Cor. 6, og har indsneget sig i Husene og taget de enfoldige Kvindfolk fangne, 2 Tim. 3. At de holde deres hemmelige Forsamlinger, og forlade den christne Kirkes offentlige Forsamlinger, staar desværre ej til at nægte. Ret nok! hvo som har Løgn at fare med, hader Lyset, Joh. 3. Bøhmiske¹⁾ Stene istedetfor Juveler lader sig bedst sælge i Mørke. Ja at den hvide Djævel er endog krøben ind i sorte Præsteklæder, er at bejamre, men ej længere at dølge. Ak, kjære Danmark, kjære Fædreneland, kjed af Ordet, modent til Straffen, Hvor er din Bestandighed? dit Had til Kjætterie? din Afsky for nyt? din Fastholden ved det enfoldige Evangelium? Ak! hvorledes bliver du trofaste Stad til en Hore? Hun var fuld af Ret, Retvished hvilede derinde, men nu Mordere; dit Sølv bliver til Skum, din Drik blandes med Vand, sagde Esaias om Hovedstaden Jerusalem, Esa. 1. Hvad Knurren høre vi ikke af disse Pharisæer? Hvad Prøver have vi ikke haft af dem? Hvad Landery og Rygte have vi ikke hørt om dem? som alt glæder Guds Kirkes Fjender, bedrøver gode sande Lærere, forarger enfoldige Sjæle, forstyrrer Guds Menigheds Fred, angriber vores Menighedsers sunde Skikke og sande Lærdomme. Enfin, en Ild optændt fra Helvede, Jac. 3. Og disse er det just, mine kjære Christne, I skulle lære at kjende,

2) af deres skinhellige Domme.

Pharisæerne ærgrede sig her udi Evangeliet over Jesu Naade mod en fattig Synder, ret som Svinet, der har

¹⁾ Allusion til Jacob Böhme, hvis Skrifter stod i høj Ære hos Pietisterne.

Afsky for Rosen og Balsam; de dømme Guds Søn for Guds Bespottelse, fordi han forlader Synden og husvaler Synderen. Lærer, o danske Christne, at kjende Verden! Hvor længe skal vi dog fordrage den onde og vanartige Slægt, sagde Jesus om Pharisæerne. Ja Jesu, du om dine, vi om vore Tiders Pharisæer. Længe nok have vi fordraget af disse ny Helgene, som den første Kirke af de gamle Kjættere, at vor hellige lutherske Kirke er bleven kaldet et Sodoma, et Babel, værre end Antichristi Rige. Længe nok have vi lidt og taalt, at vore Altere ere beskjemmede, længe nok have vi lidt, at vi arme Lutheraner og vi lutherske Præster ere blevne kaldede Baals Præster og vore dejlige viede Kirker Afgudstempler; nu gjælder det vores Skriftestole; nu er det den Bastion af Kirkens Fæstning, der skal bestormes, og det Fortog, der skal fravendes os. Nu er det ved Skriftestolen det hedder om en Guds Tjener, som før om Guds Søn: Denne bespotter Gud. Velan, kalde de Herren Beelzebul, hvor meget mere hans Husfolk! Jeg faar at sidde der og tage imod den Glose og Skose, Luc. 15: Denne annammer Syndere. Jeg vil med det første ved en ganske Prædiken lægge saa faste Lejder og Fodstykker under min Skriftestol, og lære dens guddommelige Indstiftelse, hellige Oprindelse, gamle Hævd og Adkomst, salige Nytte og Brug, umistelige Fornødenhed, dens Afskaffelses paafølgelige Ulemper og Ulykker, Stød og Forargelse, dens herlige Tjeneste saa vel for onde som gode, for ryggesløse som beængstede Syndere, at jeg vil haabe, at alle Helvedes Porte ej skal formaa sig derimod. Tiden udelukker mig i Dag derfra ¹⁾. . . .

¹⁾ Saaledes fortsætter Forfatteren indtil Enden af denne Prædiken, som for øvrigt kostede ham hans Embede.

IV.

Anonym Skrivelse til Hr. Peder Nicolai Holst, Kapellan ved Trinitatis Kirke, hvori foreholdes ham den Prædikens Urimelighed, som han holdt, strax efter at han havde faaet Lov til at entholde sig fra Skriftestolen, 1733.

(Afskrift i Gl. kgl. Samling. 1496. 4to).

Det er menneskeligt at fare vild, kristeligt at vende om, men djævelsk at vorde fremturende i det onde. Vel havde jeg intet hellere ønsket, end at I maatte have Forstands og Villigheds Aand, en retskaffen og i Guds Ord grundet Nidkjerhed for Guds Ære til hans Menigheds Opbyggelse, og ret oplyste Øjne til at kjende de Ting, som ere sande og gode; men, Gud bedre det! mit Ønske gik overstyr, i det jeg strax i Begyndelsen af eders Prædiken maatte høre eders Stridstanker, om at vove og at vinde, i kjødelig Afsigt, eders Gjenstridigheds Aands fulde og faste Kjendetegn. Det syntes, ligesom I vilde afbede og tilligemed undskylde eders begangne Ubestandighed og Formastelse, naar det behager eder saa dubieus at tale til Menigheden: Forlader mig, jeg har søgt eders Sjæles Bedste; forlader mig, at jeg har sagt eder Sandheden; forlader mig det og det, etc. Men ved denne underfundige Afbedelse har I forurettet den ganske Menighed, ret ligesom Skylden havde været hos den, og ikke hos eder, saa I herved har søgt eders egen Roses Formerelse, mere end oprigtig tilstaaet eders virkelig begangne Forseelse. Men at jeg skal blive ved Sandhed, da bør, da maa, da skal I forlade mig, at jeg siger eder dette: I har forladt de Eder af Gud og Kongen betroede Sjæle som en Lejesvend og som en Meneder. I er kommen igjen som en gjenstridig, som en hovmodig, I har pralet, I har

broutet af Voven og Vinden. Hvad har I vovet? I har vovet eders Griller ud iblandt Folk. Men hvad har I vundet? Tvivlråadighed hos mange af de enfoldige og hos de uoplyste; I har vundet, at man ligesaa snart maa tro Ulven i Faareklæder som Eder. Herimod beraaber I Eder paa, at Eders Vidne er udi Himmelen, og den Eder kjender, er i det høje, Job. 19, og skal da alting være godt. Men har I vel andet hermed villet givet tilkjende, end at man skulde synes, I ikke var halv gal? saa vidste dog Gud i Himmelen bedst, om I var hel gal. Jeg lader baade det hele og det halve staa ved sit Værd, men dette veed jeg og alle, som er ved ret Sands, at I er ej fuld klog; altsaa kan man ej noksom af Hjærtens Medlidenhed bejamre Eders Daarlighed, i Henseende til Eders fantastiske Griller og Skriftemaal og Afløsning, at I ej efter Guds Ord og vor Kirkes Ritual vil lade Eder nøje med den Maade, der saa længe af alle kloge og retsindige Guds Mænd i Guds Kirke har været upaaanket. Men at I tillige med eders Complot-Broder, der prøver sin Lykke udenlands, er geraaden i slige Vildfarelser, der til er Aarsag (1) en hovmodig Gejst, der har virket den Grille i Eders dumme og skrueløse Hjerne, (2) Eders melancholske Complexion, som I bekjender Eder af, der understøtter og føder den samme; men fornemmelig (3) Eders slette Skjønsomhed, der har indviklet Eder i Tvivlråadighed, som har foraarsaget Eders Samvittigheds Anstød. Hvi har I da ikke heller i Tide søgt Raad imod denne Fantasi? Hvem har I vel bespurgt Eder med, uden med den afsindige Pilegrimsgjænger¹⁾ og med Eders her værende Ja-Broder²⁾? Se, saaledes er din Fordærvelse af dig selv, Hos. 13, 9. Nej, vil I sige, jeg er ingen Ulykke kommen i, og jeg har dog saa vidt bragt det paa en god Fod, jeg har faaet Lov at absolvere paa Condition, og hermed er jeg fornøjet. Men hvad er

¹⁾ Formodentlig menes Bunyans bekjendte Værk.

²⁾ Sikkert Præsten Ole Hersleb ved Vartov.

det videre, end man vilde sige, jeg har faaet Lov at bilde Folk noget ind; jeg har taget mig Lov at lyve end en Gang. Og hvem mener I bør eller vil tro eder? Dog tør I komme frem med saa stor en Dumdristighed, at I til Indgang af Eders Prædiken vil spørge Menigheden med Paulo 1 Cor. 4, 21: Hvad vil I, skal jeg komme til eder med Ris eller med Kjærligheds og Sagtmodigheds Aand? O en ganske ulig Vilkaar imellem Eder og Paulum! Siger mig Eders Sandhed! I mener, Herrens Gjerninger skulde ej rettelig blive udrettet uden ved Eders Komme. Men Paulus mente aldrig saaledes om sig selv, saa at enhvers Svar paa Eders Forespørgsel bliver vel dette: Gak bort, bliv borte og kom ikke mere, thi Du mener ikke saameget os som Dig selv. Dog er det ej nok, at I spørger: Skal jeg komme til eder? Men I tør endog spørge: Skal jeg komme til eder med Ris? Ret ligesom Eders Griller kunde give Eder Magt til at straffe. Men siden I vil komme, og denne Eders Komme skal være med Ris, da kom til Eder selv med Ris, først at straffe Eder selv ret, førend I vil vide at straffe andre. I har da spurgt, om I skal komme, og nu veed I Gjensvar. Menigheden er det langt mere angelegen at spørge, hvorledes I vil komme, thi de ere ikke tjente med Straf uden Forstand, og hvad nytter Eders Nidkjærhed uden Forstand, Eders Samvittigheds Vidnesbyrd uden Grund, og hvo er tjent dermed, at I kommer og hænger mod Hovedet, og at I seer ud som et Vættelys. Vær ikke som Røret, som Vejret blæser bort, Math. 11, 7; men Gud give Eder heller Frimodigheds Aand; beder ham om aandelig Salve til eders dumme Øjne, at I kunde kjende, hvad ondt og godt er i hver Ting; og beder ham give Eder den Forstand, at I maa forkaste det onde og beholde det gode. Skyr alt det, som har et ondt Skin, paa det, at han, som er Fredens Gud, maa hellige Eder i alle Maader, 1 Thes. 5; men for alting beder hannem forvare Eder fra onde Forførere, der gjør Eder værre og mere forvildet, end I nogen Tid endnu er. Tror den

mere, der straffer Eder, end den, der hykler for Eder; thi Elskerens Slag mener det godt. Vil I ikke tage mine Formaninger til Hjærte, tro mig, det sidste vil blive værre end det første med Eder. Fornemmer I med Tiden ingen Forbedring hos Eder, ser I ingen Redning for Eder fra Eders Griller, gaar da heller igjen bort, jo før jo bedre, førend I bliver nødt til at gaa bort paa den Tid, I ikke tænkte. Gud veed det, jeg vil Eder ikke ilde. Betænker med en sund Fornuft, at det gamle i Guds Kirke har saa lang Tid efter Guds Ord staaet sin Prøve; men hvad Prøve det ny kan staa, er aldeles skjult. Beholder heller Eders Fantasi for Eder selv, end der med at give Forargelse; thi hvad er I tjent dermed, at de enfoldige forvirres, og de rettroende blive tvivlraadige? Gud bliver ikkun herved vanæret, og de Eder anbetroede Sjæle enten skyer Eder, eller og tager den Gift af Eder, der aldrig kan dæmpes, og mister den Troens Stadighed, der er ypperligere end al Kundskab, ja forføres fra den Enfoldighed, som er i Christo Jesu til Salighed. Læg dette paa Hjærte, og Gud skal ikke forglemme Eder! Lyder I mit oprigtige Raad, skal det gaa Eder vel, hvis ikke, da vid, at den, som ikke staar til at raade, staar heller ikke til at redde, langt mindre end til at hjælpe ¹⁾).

V.

M. sal. Mathis Wulffs ²⁾ Skrivelse til Borger og Vintapper Sr Matthis Norderup, 1733.

(Afskrift i Gl. kgl. Saml. 1496. 4to).

Jesus, som er vor et og alt, Han blive og Eders i alle Ting! Min elskede Broder, og, vil haabe, min kjære Broder!

¹⁾ Som bekjendt lød P. N. Holst ikke dette gode Raad, og blev da ogsaa senere afsat fra sit Embede, dømt fra Kjøle og Krave og forvist.

²⁾ Digteren Joh. Ewalds Mormoder. I hendes Hus holdtes navnlig de gudelige Forsamlinger.

Da jeg siden i Søndags har hørt denne bedrøvelige Tidende, at 3de af Eders, som har lagt Haanden paa Ploven, ser nu tilbage; mit Hjærte er helt bekymret derover, thi jeg veed, at Jesu ømme Hjærte røres derved, ej fordi han derfor skulde miste noget af sin Saligheds Herlighed, Lov og Pris; ak nej! Gud kan opvække ham troende Børn af haarde Stenhjærter, Math. 9, 9; men han ynkes dog hjærtelig over dem. Jeg har og det faste Haab om den trofaste Hyrde, at han skal lede og hente Eder tilbage til sin Hjord. De kan og ej heller dølge deres Sorg herover, og jeg kan derfor ej bare mig, at jeg jo skal sørge med Christi egne Ord: Monne I vil gaa bort? Ak, 'at vi faa Naade og svare med St. Peder: »Herre, hvem skal vi gaa til, du haver det evige Livs Ord, og vi have troet og forfaret, at du er Christus, den levende Guds Søn«. Ak, at Jesus, som saa dyrt har kjøbt Eders Sjæle, maa faa det samme Svar af Eder, som af Peder! Han give Eder Naade og Kraft til at betænke hans uudgrundelige Kjærlighed! Han give Eder Troens Skjold til at udsukke den ondes gloende Pile, thi dette har ikkun den, som har manglet lidet i Fristelsens Tid (!). Hvad kan føre en Sjæl tilbage uden Vantro, at man ikke tror vor kjære Frelser til, at han vil give os Kraft at gaa frem, og ej tror ham til, at han vil hjælpe os at overvinde. Nu tror jeg dog og haaber ganske vist, at Jesus skal høre vore Bønner, og ynkes over hver redelig Sjæl, og tilgive dem den Utroskab, de i saadan Fristelse har begaaet. Den Forsikring, jeg har gjort mig om Eders, min kjære Broders, Redelighed, gjør, at jeg skriver Eder dette til, som jeg sandelig ikke gjør ved nogen af de andre, men jeg ret elsker Eder i Jesu Kjærlighed. For Eders Oprigtigheds Skyld vil jeg bede, at I vil gjøre mig den Ære at besøge mig, som jeg længes efter; thi Faderen har befaleet mig det; men om I ikke vil gjøre mig den Fornøjelse, da vil jeg venligst bede: betænk Eders dyrekjøbte Sjæls Værd, at der er ingen anden Vej til Salighed

uden den, som den korsfæstede Jesus har aabenbaret i sit Ord. Med egen udvalgt Vej naar aldrig nogen til Maalet. Jesus lærer os, Marc. 4, 15: Omvender eder og tror Evangelium. Ak, at vi troede det, hvor omhyggelige vilde vi ikke blive i dets sande Indhold ret at betragte. Nu vil jeg befale Eder Gud og hans Naades Ord, og forbliver i trofast Venskab og Bøn

Kjøbenhavn den 24. Eders beredvilligste Tjenerinde
Novbr. 1733. M. sl. Matthis Wulffs.

VI.

Kort Underretning om det pietiske Spøgelse, 1734.

(Afskrift 1 Gl. kgl. Saml. 1496. 4to.

Den udførlige Titel til dette bitre Smædeskrift mod Pietisterne lyder saaledes: »Kort Underretning om det Pietistiske Spøgelse, som for nogen Tid og indtil denne Dag har abet Verden. I Anledning af et Skrift, udkommen fra Jochum Lange imod D. Valentin Ernst Löescher, kaldet Zeugnüs der Warheit und Unschuld. Hvor imod dette er trykt til Stokholm anno 1724 af Vincentio Caspersen. Nu efter Begjær fordansket til Advarsel for alle fromme Christne, af den, som tillige med Auctor henlever af Pietet en Ven, men af Pietisme en Fjende indtil sin Død. Kjøbenhavn den 9 April 1734.« Skriftet er affattet i Lapidarstil. Af Indholdet nøjes vi med her at anføre følgende Ytringer, der høre til de mere moderate i den meget grove Satire:

Deres Theologi bestaar udi egne Indfald,
Deres Fundamenter ere Syner og Drømme, .
Böhms lappede Schuster-Theologi
og en
Antoinettes¹⁾ pluddervorne Kjærlingsladder
er deres største Hemmelighed;

¹⁾ Ant. Bourignon.

Og efterdi de følge idel Lygtemænd,
 Geraade de mere og mere paa ny ud af Vejen.
 Den sunde Philosophi, Guds dyrebare Gave
 Forstandens Lys, af Gud indgiven,
 Foragtes ganske af denne Zwingel-Aand;
 Thi deres ufornuftige Væsen elsker ej nogen Fornuft,
 Elsker Mørket, intet Lys; jo dummere, jo bedre.
 Hvad Under da, at Pietisterne føder da
 saa mange dumme
 Bileams Klippere ¹⁾?
 Herlige Disciple af saa herlig en Aand!

•

VII.

Kapellan til St. Nicolai Kirke Hr. Christian Reen-
 bergs Notarialbeskikkelser til 23 Decaner og
 Studenter.

(Afskrift i Gl. kgl. Saml. 1496. 4to).

Ved Skrivelsen af 12te og 13de Marts 1734 til Notarius publicus Rasm. Æreboe forlanger Hr. Chr. Reenberg optaget notarialiter bekræftede Vidnesbyrd af Decanerne i Communitetet og flere andre Studenter (Hoffman, Holst. Nyeholm, Lange, Dass, Plesner, Frostberg, Klarschow, Tule, Zimmer, Tillerup, Dons, von Wowern, Krojer, Marcussen, Clementinus, Niemand, Morsing, Braad, Schive, Kjærulf, Lindberg, Egede og Hertel), om hvad de havde hørt enten af Hr. Ewald eller af Hr. Peter Nicolai Holst, stridende imod Ritualet eller de symbolske Bøger. Syv og halvtredsindstyve, af disse Mænd formentlig udtalte, fra den lutherske Kirkelære mere eller mindre afvigende Sætninger anføres, som skulde forelægges de nævnte Studenter med det Spørgsmaal, om de havde hørt saadanne Ytringer af de omtalte Præster.

¹⁾ Klipper o: Kleppert. Bileams Klippere o: Æsler.